

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№2(5)/2024, 53-58

УДК: УДК: 94(575.3)

DOI: [10.52754/1694867X_2024_2\(5\)_8](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_2(5)_8)

КОКОН ХАНДЫГЫНДА САЯСИЙ НИКЕЛЕШҮҮ САЛТЫ

ТРАДИЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ БРАКОВ В КОКОНСКОМ ХАНСТВЕ

THE TRADITION OF POLITICAL MARRIAGES IN THE KOKAND KHANATE

Гүлназ Аскарбек

Гүлназ Аскарбек

Gulnaz Askarbek

PhD, Кыргыз-Түрк Манас университети

PhD, Кыргызско-Турецкий университет Манас

PhD, Kyrgyz-Turkish University Manas

gulnaz.askarbek@manas.edu.kg

Orcid 0000-0003-3514-4867

КОКОН ХАНДЫГЫНДА САЯСИЙ НИКЕЛЕШҮҮ САЛТЫ

Аннотация

Макалада, саясий никелерди түзүүдөгү негизги максаттар, талап кылынган шарттар жана саясий никелешүүнүн түрлөрү жөнүндө маалымат берилет. Ошондой эле, саясий никелешүү келишимдеринде коюлган талаптарды ишке ашырбаганда кандай абалга алып келээри тууралуу жана бир гана негизги темага токтолбостон, темага түздөн түз байланыштуу болгон аялзаттын ролу тууралуу да сөз кылынат. Династиялык саясий никелешүү процесстери маданияттын өзгөрүшүнө таасирин тийгизгендиги байкалат.

Ачык сөздөр: Династиялык саясий никелешүү, Кокон хандыгы, кыргыздар, Курманжан датка, Жаркын айым, Соно айым, Маниса айым, бийлик

Традиция политических браков в Кокандском ханстве

Аннотация

В статье представлена информация о основных целях заключения политических браков, необходимых условиях и формах таких союзов. Также рассматриваются последствия невыполнения условий, прописанных в договорах о политических браках. Помимо основной темы, освещается роль женщин в данном процессе. Отмечается, что династические политические браки оказывали влияние на изменение культуры.

The tradition of political marriages in the Kokand khanate

Abstract

The article provides information on the main objectives, required conditions, and forms of political marriages. It also examines the consequences of failing to fulfill the conditions outlined in political marriage agreements. In addition to the main topic, the role of women in this process is discussed. It is noted that dynastic political marriages influenced cultural changes.

Ключевые слова: династические политические браки, Кокандское ханство, кыргызы, Курманжан датка, Жаркын айым, Соно айым, Маниса айым, власть

Keywords: dynastic political marriage, Kokand Khanate, Kyrgyz, Kurmanjan Datka, Zharkyn Aiyim, Sono Aiyim, Manisa Aiyim, power

Фергана өрөөнүндөгү көчмөн жана отурукташкан калк тарабынан түзүлгөн Кокон хандыгында хан тактысы үчүн ар дайым талаш болуп келгени белгилүү. Эки-үч атаандаш тараптын так талашуудагы саясий күрөшүндө чагымчылдык, кутумчулдук ыкмалар колдонулуп, ордо төңкөрүшү талап-тоноочулук, кандуу кагылышуулар менен аяктаганы белгилүү. Монгол доорунан кийин жаралган тектик идеологияга ылайык, хандыктарда хан болуу укугу Алтын Бешиктин урпактарына гана таандык болуп, бийлик атадан балага, улуудан кичүүгө мураска өтүү тартибинде болгон. Андыктан, бийликке жетүү үчүн өз жакындарын курмандыкка чалуу кадимки көнүмүш адатка айланып мураскорлук принциптери башынан эле бузулган [3, 61-62]. Хандар үчүн өз бийлигин сактап калуу гана эмес, мураскорлук маселеси да маанилүү болгон, бийликти легитимдештирүү кандайдыр бир элдик ишенимди жаратуу тарыхый зарылдык болгон.

Кокон хандыгындагы бийликти легитимдештирүү маселеси бир катар окумуштуулар тарабынан изилдөөгө алынып, эмгектеринде ар түрдүү уламыштар чагылдырылган. Өз үчүрүндө ортоазиялык династияларда монгол баскынчылыгынан кийин бийликти закондоштурууну: чыңгызиддер жана сайиддер менен туугандык байланышта болгон эки булагы колдонулуп келгендиги айтылат [3, 63]. Аталган туугандык байланыштар, саясий кызыкчылыкты көздөгөн нике аркылуу ишке ашкан.

Баардык Кокон хандары Миң уруусунан келип чыгышкан. Миң уруусунун пайда болушу эле жарым-мифтик баяндамалар менен коштолот. В.П. Наливкиндин «Краткая история Кокандского ханства» аттуу эмгегинде «Алтын Бешик» легендасы чагылдырылган. Легенданын негизги мазмуну төмөнкүдөй: 1709 жылы Кокон хандыгын негиздеген Шахрух бий генеологиялык жактан Бабур, Тимур менен туугандык байланышта болгондугу сүрөттөлөт. Шейбаниддерден качкан Бабур Самарканддан Фергана аркылуу Индияга жол тарткан. Ходжент менен Канибадамдын аралыгында баратканда аялы Сейдафакдын толгоосу кармап, Бабур балалуу болот. Наристени жанындагы баалуу буюмдары менен (алтын бешик, куру ж.б.) жолго таштап кетүүгө аргасыз болуп, аталган аймакта кыргыз, кыпчак, миң уруулары жашап тургандыгы эскертилет. Наристени жергиликтүү тургундар асырап алышат. Баланын жанындагы калтырылган баалуу буюмдар анын тектүү жердин баласы экендигинен кабар берип турган. Наристеге Алтын Бешик ысымын беришип, миң уруусундагылар тарбиялай баштаган. Жетилгенде ага төрт уруудан төрт аял алып беришет. Алтын бешиктин миң уруусундагы аялы уул төрөп, атын Тиңир Яр коюшат. Теңир-Ярдын урпактары Кокон хандарынын династиясын негиздөөчүлөр болот [2]. Уламышта байкалгандай эле, миң уруусу Алтын Бешик жана анын урпактары менен никелик жактан гана туугандык байланышта болгонун белгилеп, бийлик никелешүү салты аркылуу өткөрүлүп мыйзамдын чегинде эсептелингени билдирет. Уламыш хандардын буйругу менен бир нече жолу өзгөртүлүп, толукталган [4].

Кокон династиясынын башчылары коңшулаш мамлекеттердин өкүлдөрү жана кол алдындагы элдердин өкүлдөрү менен түрдүү байланыштарда болуп турган. Айрыкча тышкы жана ички саясий практикасында кеңири колдонулуп келген "тынчтык жана туугандык келишимдер" (союздук никелер) өзгөчө орунду ээлеген. Тарыхый фактылар тастыктап тургандай, саясий никелер негизинен эки максатта ишке ашырылган [6].

Биринчиси, өлкө ичинде ар кандай себептер менен түзүлгөн оор саясий кырдаалда зордук жолу менен (куралдуу төңкөрүш, топтук күрөш) бийликке келген өкүмдар, салттык

мураскердик башкаруучу династиянын өкүлү болбой калган учурда. Мында жаңы такты ээси өзүнүн бийлигин мыйзамдаштыруу, саясий кадыр-баркын өлкө ичинде жана эл аралык деңгээлде бекемдөө максатында башкаруучу династия менен никелешип, тамырлашкан.

Экинчиси, кайсы бир мамлекет башчысы өзүнүн аймактагы абалын турукташтыруу, алдына койгон саясий максатын ишке ашыруу: каршылашкан күчтүү душманынын (мамлекеттин) үстүнөн жеңишке жетишүү, бийлигин кеңейтүү, эл аралык кадыр-баркын бекемдөө максатында коңшу кудуреттүү башкаруучулар менен жакшы, достук мамиледе болууга умтулган, алардын колдоосуна ээ болууну көздөгөн. Бул максатта мамлекеттер аралык келишимдер түзүлүп, алар династиялык (саясий) никелер менен бекемделген.

Кокон хандыгы кыргыз урууларына тийиштүү аймактарына тездик менен жайылуусу, кыргыз бий-манаптарды, каалайбы-каалабайбы, түзүлгөн абалда жол табуу менен саясий иш алып барууга аргасыз кылган. Кыргызстандын түштүк региондорунда жашаган кыргыздар территориалдык жактан жакын болгонунан улам аталган маселеге чеберчилик менен киришип, кылдаттык менен саясий жүргүзүп, жадалагалса Кокон хандыгында эң башкы статуска ээ болгон – хандарды атоого күчү жеткен. Саясий никелешүүнүн өзүнүн талаптары болгон, үйлөнө турчу тараптардын абалы тең болуусу шарт. Саяк уруусунун санжырасы боюнча, Ходжентте визирдик кызмат аркалаган кыргыз улутунун өкүлү Байыш мырза, Ирдана бийдин (Эрдене бий) кызы Маниса айым менен үйлөнгөнү айтылат [7].

Ал кезде Кокон бийлигинде башкаруу аппараты түптөлүп, башчылардын жакынкы аймактарга экспансия саясатын жүргүзө баштаган тенденциясы байкалат. Ирдана бий, тарыхта Ходжентти Кокон хандыгынын курамына кошкону менен белгилүү жана Кокон хандарынын санжырасында белгиленгендей, беш кыздын атасы болгон, эки кызынын аты Маниса жана Аниса деп белгиленген. Санжырада баяндалгандар, тарыхка жана архивдик документтерге дал келүүдө, Ирдана бий Ходжентти алууда көчмөн кыргыз бийлери менен иш алып барганы жана алардын жардамын алганы белгилүү. Демек, Байыш мырза жана Маниса айымдын никеси кандайдыр бир деңгээлде саясий нике катары эсептесе болот. Белгилей кетчү нерсе, санжыра боюнча, Байыш мырза дүйнө салгандан кийин Маниса айым Байыш мырзанын иниси Карек мырза (Эшен Карек) менен баш кошкондугу аталган никенин абдан маанилүү болуп, союздук байланыштын үзүлбөшүнө кам көрүлгөндүгү байкалат. Андыктан байыркы жана орто кылымдардагы салт боюнча, өнөктөшүнүн кызына үйлөнгөн тарап, статусу боюнча төмөнкү абалда деп эсептелинген [6]. Демек, жогоруда аталган союздук нике ишке ашкан учурда көчмөн кыргыздардын таасири Кокон бийлигине салыштырмалуу алсыз болгон. Жазма, оозеки булактарда сүрөттөлгөндөй Нарбото бийден баштап (айрым булактарда Абдурахман бийден тарта) Кокон хандары энелик тараптан кыргыздаша баштаганы маалым. Элдик санжырада айтылып жүргөн маалыматтарга таянсак, Нарбото бийдин иниси Ажы бийдин аялы Умсунай кыргыз тектүү болгон [3, 197].

Кокон хандыгынын бийлиги абдан күчтүү деңгээлине жетип кыйроо процессине өтүп баштаганда, Мадали хан өлтүрүлгөн соң, Талас, Чаткал, Аксылык кыргыздардын колдоосу менен 1842-жылы ак кийизге салынып, хан көтөрүлгөн Шералы бийликке келгени менен саясий күчтөрдүн балансы өзгөрөт. Шералы хан Нарбото бийдин иниси Ажы бийдин уулу. Атасы Ажы бий Алим хан менен бийлик талашуу учурунда өлтүрүлгөн соң, Шералы бир тууганы жана энеси Умсунай, Таластагы төркүндөрүнө качууга аргасыз болгон. Шералы Чаткал, Талас аймагында чоңоюп, улуу аялы кыргыз багыш Бекботонун кызы Соно болсо,

экинчиси да кыргыз саруу уруусунун Аксы өрөөнүн жердеген баркы уругунун бийи Токтоназардын кызы ордодо “Аким айым” (“Хаким айым”) ардак наамы менен белгилүү болгон Жаркын айым (1802–1868) менен баш кошкон [3, 88]. Айрым таластык калемгерлер Жаркын айымды таластык Асперди бийдин кызы катары көрсөтүшүүдө.

Жогоруда байкалгандай Шералы хан эки башка уруу өкүлдөрү менен баш кошуп, эки жактан тең колдоо алганга үлгүргөн. Тарыхый булактарда көбүнчө Жаркын айым тууралуу маалымат кездешкендиги жана тарыхчы Зиябидин Максым «Малика-йи шахбану» деп урматтап эскергендиги, Жаркын айымдын сарайда өзгөчө орун ээлегенин белгилеп турат. Жолдошуна даанышман болуп, жүзүн жашырбаган айым, аталган доордун айымдарынан абдан айырмаланып турган. Жаркын айым жалгыз гана саясий иштерге аралашпай, сарайда көчмөн кыргыз маданиятын таанытканы менен белгилүү [1]. 1842-жылы Алымбек датка өмүрлүк жары Курманжанды ээрчитип, белек-бечкегин алып, Шералы ханга салам айтып келгенде Жаркын айым менен Соно айым аларды боз үйдө тосуп алганы маалым. Фёдор Керенскийдин белгилешинче, Шералы хандын жубайы жана Кудаяр хандын энеси Жаркын айым шаарда эки чоң медресе курдурган.

Мындан сырткары ордого кошо келген Жаркын айымдын жакын тууганы Зыйнат айым менен да Курманжан жакшы ымала түзүп, кыргыздын көрүнүктүү төрт айымы көздөрү өткүчө бири-бирин колдоп, хандыкты башкарууга жигердүү аралашып келишкен. Алымбек датканын ордо менен жакындашуусуна ушул мезгилден баштап Курманжан датка да жардамдашып, ордонун жашыруун сырлары менен кабардар кылып турган.

Андыктан, Соно айымдын да жакындары, туугандары, абалды колдонуп, Шералы хандын чөйрөсүндө топтолуп, ардактуу наамдарды жана кызматтарды аркалай алгандары белгилүү. Негизи эле, Шералы хан жана ошондой эле Кудаяр хан, көчмөн кыргыз салтына жакын болушуп, энелеринин төркүндөрү менен тыгыз мамиледе болгону элдин оозунда айтылып келүүдө [3, 205].

Кийин, кээ бир мамлекеттик ишмерлер, алардын ичинде Рахматуллах минг, Сатибалди датка кыргыз авахат уруусу менен биргелешип, Шералы ханды өлтүрүп, анын ордуна Алим хан жана кыргыз айымдын уулу Мурадды хан көтөрүшкөн. Бул жерде токтоло кетчү нерсе, Мураддын хан династиясынын мураскери болгону легитимдүүлүгүн ал эми энеси кыргыз болгону көчмөн кыргыз коомунун алдында колдоого алынат деген ой менен жасалган иш аракетин байкалат. 11 күндөн кийин, Кудаяр хан кайрадан такка отурат, ал эми Мусулманкул өзүнүн аталык бийлигин туугандык жактан бекемдөө максатында, өз кызын Кудаярга берип, хандын жаштыгынан пайдаланып хандыкты башкарууну толук өз колуна алган [3, 202].

Ф.М. Назаровдун “Запискаларында” Кокон хандыгында жашаган аялзатынын абалы толук сүрөттөлгөн. Сартия, отурукташкан айымдар, үйүнөн жалгыз чыга албай, чоң дарбазалардын артында күн өткөрүшкөн. Мындай көрүнүш көчмөн кыргыз айымдарында аз кездешкен, жүзүн жашырбай, эркин сүйлөп чоңойгон кыздар жөнүндө көптөгөн саякатчылар жана изилдөөчүлөр эмгектеринде эскеришет. Макаланын темасына туура келбесе да, Курманжан датканын өмүрүндөгү кээ бир фактылар тууралуу сөз кылбаса болбойт. Аялдардын орду диний, саясий, экономикалык факторлор менен чектелген доордо Курманжан датка өзүнүн түздөн түз милдеттерин аткарууга жетишкенден башка, жолдошунун милдеттерин да аркалай алганы суктандырат. Кичине кезинен бери кудалашып,

кийин баш кошкон адамдан өз каалоосу менен атасынын үйүнө кайтып кеткени бир нече жазылбаган мыйзамды бузган эле. Бирок күчтүүлүгүнөн түзүлгөн абалдан чыгып, доорунун мыкты адамдарынын курамына кире алган.

Саясий максатты көздөгөн династиялык никелер дайыма эле өз максаттарына жете берген эмес. Ошентсе да, жакшы үмүткө жетеленген саясий ишмерлер, мамлекет башчылары, тарыхый өнүгүүнүн кийинки доорлорунда да династиялык никелерди түзүүнү уланта беришкен. Жалпылап айтканда, Кокон башчылары да, көчмөн элдери да абалды согушка жеткирбөөгө аракет кылышкан. Ошондуктан саясий нике сыяктуу ар түрдү дипломатиялык ыкмаларды өздөштүрүшкөн. Ал эми айымдар кээ бир учурларда мамлекеттер, уруулар арасындагы байланышты бекемдөөдө саясий бир курал болгондору абдан өкүнүчтүү, ошондуктан алардын коомдук орчун салымдарын эскертпей туруп Кокон хандыгынын маданий жана социалдык турмушун калыс чагылдыра албайбыз.

Колдонулган адабияттар

1. Алибеков А. Домашняя жизнь последнего Кокандского хана Кудаяр хана // Ежегодник Ферганской области. – Новый Маргелан, 1903
2. Алымбаев Ж. Бийликти легитимдештирүүдөгү тек «мифологиясынын» ролу (Кокон хандыгынын тарыхынын мисалындагы тарыхый-салыштырма анализ), 2016
3. Алымбаев Ж. Кокон хандыгы жана Нүзүп миңбашы, Б.: Турар, 2015 – 240 б.
4. Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия.- Токио-Ташкент, 2010
5. Сапаралиев Д. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVI до середины XIX века, - Б., 1995
6. Смадияров С. Династиялык (саясий) никелер жана алардын мамлекеттер аралык мамиледеги ролу (орто кылымдардагы түркий мамлекеттердин мисалында), 2016.
7. Түлөбаев Зарлык ата, Тоголок Молдо санжыралары // автордун талаа дептери